Μακεδονικά

Τόμ. 27, Αρ. 1 (1989)

Χρυσάνθης Μαυροπούλου-Τσιούμη, Μονή
Βλατάδων. Ευθυμίου Τσιγαρίδα, Μονή Λατόμου
(όσιος Δαβίδ)

Γ. Ι. Θεοχαρίδης

doi: [10.12681/makedonika.110](https://doi.org/10.12681/makedonika.110)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Θεοχαρίδης Γ. Ι. (1989). Χρυσάνθης Μαυροπούλου-Τσιούμη, Μονή Βλατάδων. Ευθυμίου Τσιγαρίδα, Μονή Λατόμου (όσιος Δαβίδ). *Μακεδονικά*, 27(1), 415–429. <https://doi.org/10.12681/makedonika.110>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Δύο ακόμη 'Οδηγοί Μνημείων της Μακεδονίας εκδόθηκαν κατά τα τελευταία χρόνια από το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (Ι.Μ.Χ.Α.). (Βλ. τη σειρά των εκδόσεων 'Οδηγών Μνημείων της Μακεδονίας από το Ι.Μ.Χ.Α. στο έσωτερικό του καλύμματος του 'Οδηγού της Μονής Βλατάδων και του 'Οδηγού της Μονής Λατόμου. Βλ. και βιβλιοκρισίες των αναθεωρημένων εκδόσεων της σειράς στα «Μακεδονικά» 21, 1987-1988, σ. 377-387).

I

Χρυσάνθης Μαυροπούλου-Τσιούμη, Μονή Βλατάδων. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου. Θεσσαλονίκη 1987. Σχεδιαγράμματα εντός κειμένου 1-3. Εικόνες ασπρόμαυρες εκτός κειμένου 1-33. ('Οδηγοί Ι.Μ.Χ.Α. αριθμ. 9. 'Εμπότης εκδόσεως καθηγ. Π.Α. Βοκοτόπουλος. Γενικός αριθμός Ι.Μ.Χ.Α. 212). 'Ο 'Οδηγός είναι αφιερωμένος στα 2.300 χρόνια της Θεσσαλονίκης.

Στήν Είσαγωγή (σ. 7-17) εξετάζονται: α) 'Η θέση της Μονής (σ. 7-8), ήτοι η προνομιούχος από απόψεως φυσικής προστασίας και πανοραμτικής θέας της πόλεως τοποθεσία της Μονής, της μόνης επιζώσης εν λειτουργία βυζαντινής μονής της Θεσσαλονίκης. β) Τά κτίσματα της Μονής (σ. 8-10), από τα οποία σήμερα σώζεται μόνον ό κεντρικός ναός, τό «Καθολικόν», ενώ όλα τα άλλα βυζαντινά κτίσματα, ήτοι κελιά, παλιό ήγουμενείο, ξενώνας, παλιός περίβολος, έχουν κατεδαφισθεί και στίς θέσεις τους υπάρχουν σήμερα τά νεώτερα κτίσματα του Πατριαρχικού Ίδρύματος Πατερικών Μελετών, πού άρχισαν νά κτίζονται τό 1968 και έχουν αλλάξει τήν παλιά μορφή του χώρου της Μονής. γ) 'Η έπωνυμία της Μονής (σ. 10-12). Σήμερα ό ναός είναι αφιερωμένος στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος, υπάρχουν όμως παλιές πληροφορίες πηγών, ότι ή Μονή ιδρύθηκε από τούς ιδρυτές της ως Μονή του Παντοκράτορος (τών Βλατάδων) και ένετική πηγή του 1429 τήν ονομάζει «άγία Μαρία του Βλαταδίνου», ενώ ή μαρμαρίνη έπιγραφή της ανακαίνισης του ναού στά 1801, πού υπάρχει πάνω από τή δυτική είσοδο του ναού διασώζει επίσης τήν αφιέρωση του ναού στο Σωτήρα Δεσπότη Χριστό. 'Υπάρχει σήμερα από αιώνας στο ναό μεγάλη λατρευτική εικόνα της Παναγίας σύγχρονη μέ τήν εικονογράφηση του ναού και έτσι δικαιολογούνται δύο έπωνυμίες, του ναού και της Μονής, ή έπίσημη όμως ονομασία της Μονής είναι του Παντοκράτορα, ενώ ή μεταγενέστερη αφιέρωση στη Μεταμόρφωση του Χριστού δόθηκε πολύ άργότερα, μετά τίς ήσυχαστικές έριδες, αφού και ή λατρευτική εικόνα του ναού, πού παριστάνει τή μεταμόρφωση, είναι μεταβυζαντινή. 'Αλλαγές στην έπωνυμία ναών είναι συνηθισμένες. β) 'Η τουρκική έπωνυμία Τσαούς Τσαούρ (σ. 13-17). 'Η έπωνυμία αυτή, γνωστή ως τά νεώτερα χρόνια, άπηχεί τήν ιστορία της Μονής επί Τουρκοκρατίας. Συζητούνται οί άπόψεις, πού έχουν διατυπωθεί για τήν έπωνυμία αυτή: 1) Του 'Ιεράκος τόν 16ο αιώνα: Φύλακας-Τζαούσης πρós προστασία των μοναχών, πού πρόδωσαν τόν Μουράτ Β' τόν τρόπο διακοπής της ύδροδότησης της πόλεως για νά καταληφθεί ή πόλις. Δέν υπάρχει καμιά ιστορική πηγή σύγχρονη μέ τήν κατάληψη της πόλεως γι' αυτό. Μαρτυρεί μόνο ότι οί Τούρκοι ανάκαλυ-

ψαν ότι η υδροδότηση μέρους της πόλεως γίνονταν με τις κινστέρνες της Μονής Βλατάδων και αυτό συνδέθηκε με την ιστορία της Μονής που πήρε αργότερα προνόμια από τους Τούρκους, όπως πήραν και πολλές άλλες μονές στον πρώτο αιώνα μετά την κατάληψη της πόλεως στην προσπαθεία να ξαναγυρίσουν οι κάτοικοι στην έρημωθείσα πόλη. 2) 'Η προφορική παράδοση ότι ο τάφος που υπάρχει έξω από τη νότια είσοδο του Καθολικού της Μονής άνηκε στον πρώτο Τζαούση-Φύλακα της Μονής. 3) 'Άλλη παράδοση θέλει την έπωνυμία να προέρχεται από τον Τζαούση και τη φρουρά που τοποθετήθηκαν στίς άρχές της Τουρκοκρατίας για τη φύλαξη της υδροδότησης. 4) 'Η παράδοση για κάποιον Τζαούση που χρόνια μετά την άλωση κατέστρεψε το ναό και τις κτηριακές εγκαταστάσεις της Μονής, άρρώστησε και ύστερα από δνείρο άποκατέστησε τις ζημιές, άφου θεραπεύτηκε, έκαμε πολλές έκδουλεύσεις στη Μονή και οι μοναχοί τον έθαψαν άργότερα στο χώρο του Καθολικού. 'Όλες αυτές οι παραδόσεις άπηχούν ιστορικά γεγονότα. Με αυτές μπορεί να συνδεθεί και η άποψη του Πέτρου Παπαγαργίου, ότι δηλαδή ο ναός και η Μονή πήραν την έπωνυμία αυτή, επειδή γειτόνευαν με τον πύργο του Τζαούς-Μπέη, που βρίσκεται στο 'Επταπύργιο, όπου έπιγραφή άναφέρει ότι αυτός επιδιόρθωσε τον πύργο και εγκαταστάθηκε σ' αυτόν το 1431, είχε φιλικούς δεσμούς με τη Μονή και πέτυχε πολλά προνόμια γι' αυτήν, όπως της άσυδοσίας το 1446.

Σήμερα με τα στοιχεία που παρατηρήθηκαν στην άρχιτεκτονική του ναού και με την κάλυψη των τοιχογραφιών του, που κτυπήθηκαν για να στερεωθεί τουρκικό έπιχρισμα βεβαιώθηκε η κατάληψη της Μονής από τους Τούρκους και χρησιμοποίησή της ως τουρκικού τεμένους και μπορεί να εξηγηθεί η έπωνυμία Τζαούς-μοναστήρι, άφου κοντά ήταν ο Τούρκος άξιωματοχός στον πύργο του Τζαούς-Μπέη. Με την έπιστροφή των Θεσσαλονικέων στην έρημωθείσα από την άλωση πόλη και με τα προνόμια που απέκτησε η Μονή από την τύχη να έχει στο χώρο της μέρος της υδροδότησης της πόλεως, η Μονή επέζησε σ' όλη την Τουρκοκρατία, αλλά η έπωνυμία Τζαούς-μοναστήρι άτόνησε στα νεότερα χρόνια και η Μονή ξαναπήρε το άρχικό της όνομα, Βλατάδων.

ε) 'Η ἱδρυση της Μονης (σ. 17-21). 'Η μαρμαρίνη έπιγραφή του 1801 στη δυτική είσοδο του ναού άναφέρει ως ιδρυτές της Μονής τους Κρήτες άδελφούς Βλατάδες και τίποτε άλλο. Στο γράμμα του πατριάρχη Ματθαίου γύρω στα 1400 υπάρχει η πληροφορία ότι ο Δωρόθεος Βλατής ίδρυσε την του Παντοκράτορος μονήν των Βλατάδων. 'Η έπωνυμία Βλατάδες υπάρχει επίσης στο 'Οδοπορικό του 'Ιγνατίου από το Σμολένσκ του 1405 και σέ άνέκδοτο χειρόγραφο της Μονής Διονυσίου του 'Αγίου 'Ορους του 1421. 'Επί πλέον, σέ σιγίλιο του 1579 του πατριάρχη 'Ιερεμία για τη Μονή άναφέρεται ότι ο πατριάρχης είδε παλιότερο χρυσόβουλο και σιγιλιάδη γράμματα των πατριαρχών Νεΐλου (1380-1388) και 'Ιωάσαφ Β' (1555-1565), με τα όποια οι πατριάρχες ευεργετούν τη σεβάσμια πατριαρχική των Βλαταίων. 'Η Μονή λοιπόν όνομάζεται των Βλατάδων ήδη στην έποχή του Νεΐλου (1380-1388). Το στοιχείο αυτό όδήγησε στη χρονολόγηση της Μονής στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα. Σημαντικότερο όμως στοιχείο για τη χρονολόγησή της ήταν ο προσδιορισμός από τη νεότερη έρευνα (Γ.Ι. Θεοχαρίδη) και του χρόνου που έζησε και έδρασε ο Δωρόθεος Βλατής.

Είναι γνωστός ο εμφύλιος πόλεμος γύρω στα μέσα του 14ου αιώνα του 'Ανδρονίκου Β' με τον 'Ανδρόνικο Γ' και η διαμάχη για την κατάκτηση της έξουσίας από τον 'Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνό και τα κοινωνικά και θρησκευτικά προβλήματα που στη Θεσσαλονίκη όδήγησαν στο γνωστό κίνημα των Ζηλωτών και την κατάληψη της έξουσίας άπ' αυτούς από το 1342 ως το 1347. Οι Τούρκοι σύμμαχοι του Καντακουζηνού

έδωξαν τούς Ζηλωτὲς τὸ 1349 καὶ τοῦ παρέδωσαν τὴν πόλη καὶ ὁ Καντακουζηνὸς ἀπομάκρυνε ἀπ' αὐτὴν τούς Σέρβους συνεργάτες τῶν Ζηλωτῶν καὶ ἐγκατέστησε στὴν πόλη τὸ γαμβρὸ τοῦ Ἰωάννη Ε' τὸ 1350. Ὅταν αὐτὸς στράφηκε ἐναντίον τοῦ πεθεροῦ τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ παζάρευε τὴν πόλη μὲ τούς Σέρβους, ὁ Καντακουζηνὸς ἔστειλε στὴ Θεσσαλονικὴ τὴ βασιλομήτορα αὐτοκράτειρα Ἄννα Παλαιολογίνα, πού ἀπέτρεψε αὐτὰ τὰ σχέδια τοῦ γιου της. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἦλθε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴ Θεσσαλονικὴ ὁ θριαμβευτὴς τοῦ Ἑσυχασμοῦ Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ οἱ μαθητές του, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦταν καὶ ὁ Δωρόθεος Βλατῆς, πού ἀνέπτυξε σημαντικὸ ποιμαντορικό ἔργο μὲ τὴν προστασία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, μητροπολίτου Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸ 1347 ὡς τὸ 1359, καὶ τὴν παρουσία τῆς Ἄννας Παλαιολογίνας. Εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς ἀνασυγκρότησης ἀπὸ τὸ κίνημα τῶν Ζηλωτῶν καὶ τῆς ἐπιβολῆς τῆς πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἐξουσίας στὴν πόλη.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα θριάμβου τοῦ Ἑσυχασμοῦ πρέπει νὰ ἰδρῦθηκε ἡ Μονὴ Βλατάδων ἀπὸ τὸν Δωρόθεο ἀνάμεσα στὰ 1351 καὶ 1371, ὁπότε ὁ Δωρόθεος διατέλεσε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Μονὴ ἀναφέρεται ὡς Βλατάδες συνδέεται μᾶλλον μὲ τὴν πιθανότητα νὰ ἐμόνασε ἐκεῖ καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ Δωρόθεου Μάρκος, ἐπίσης φίλος τοῦ Παλαμᾶ καὶ ἡσυχαστῆς, παρὰ μὲ τὴν ἰδρυση τῆς Μονῆς καὶ ἀπὸ τούς δύο ἀδελφούς.

Αὐτὰ τὰ σημαντικὰ καὶ χρήσιμα μᾶς λέγει ὡς ἔδω ὁ Ὁδηγὸς γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Μονῆς Βλατάδων. Κατόπιν προχωρεῖ: α) Στὴν περιγραφὴ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς (σ. 22-25) μὲ δύο Σχέδια (Σχ. 1 καὶ Σχ. 2). Ἀπ' αὐτὴν σημειώνουμε τὰ κυριότερα: Ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ ναοῦ εἶναι ἀλλοιωμένη ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ἐξ αἰτίας μεταγενέστερων ἐπεμβάσεων καὶ νεώτερων προσθηκῶν. Στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἀνήκει μόνον τὸ ἱερό, τὸ νότιο παρεκκλήσιο, ὁ κυρίως ναὸς καὶ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς νότιας στοᾶς. Τὰ ἄλλα εἶναι ἐπισκευὲς καὶ προσθῆκες τοῦ 1801 καὶ παλιότερα καὶ τοῦ 1907, ἥτοι τουρκικὲς ἐπεμβάσεις στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ (ἐνισχυτικὸ ὀξυκόρυφο τόξο, ἀβαθὴς κόγχη Μιχαήλ) καὶ τουρκικὲς τοιχογραφίες δείχνουν τὴν μετατροπὴ τοῦ ναοῦ σὲ τζαμί στὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας. β) Στὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ ναοῦ (σ. 25-29). Ἀπὸ τὴ συστηματικὴ περιγραφὴ τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος χωρὶς προσθῆκες (κυρίως ναὸς, τρούλος καὶ στοᾶ) θὰ τονίσουμε ἓνα σημεῖο, τὴν παρατήρηση δηλαδὴ ὅτι «Νεότερες ἔρευνες μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀναστήλωσης ἀπὸ τίς ζημιὲς τῶν σεισμῶν ἔδειξαν ὅτι ὁ ναὸς ἔχει δύο φάσεις στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Στὸ χῶρο ὑπῆρχαν λείψανα παλιότερου ναοῦ, τὰ ὁποῖα ἔγιναν σεβαστὰ κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησή του στὸ 14ο αἰώνα ἀπὸ τὸν Δωρόθεο Βλατῆ (σχ. 3)».

Ἀκολουθεῖ ἡ Τοιχογραφιστὴ τοῦ ναοῦ (σ. 30-42), πού παρουσιάζουμε συντομότατα: Ἰερό (σ. 30-31). Ἐλάχιστα λείψανα, πού δείχνουν ὅτι σύμφωνα μὲ τὴν τυπικὴ διάταξη τῶν τοιχογραφιῶν στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ πρέπει νὰ εἰκονίζονταν ἡ Παναγία καὶ κάτω ἀπ' αὐτὴν οἱ Ἱεράρχες. Τροῦλος (σ. 31-32). Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ εἰναι ἔργο τοῦ 14ου αἰώνα ἐπιχωγραφισμένο. Στὴν κορυφὴ εἰκονίζεται ὁ Παντοκράτορας καὶ κάτω ἀπ' αὐτὸν οἱ ἀγγελικὲς δυνάμεις. Στὸ τύμπανο ἀνάμεσα στὰ παράθυρα ὑπάρχουν δυσδιάκριτες μορφὲς Προφητῶν. Στὰ σφαιρικὰ τρίγωνα ὑπάρχουν τουρκικὲς ἀνθικὲς διακοσμήσεις, ἀλλὰ εἶναι πολὺ μικρὰ γιὰ ἐπικαλυμμένες παραστάσεις. Τὸ ξα (σ. 31-32). Στὰ ἐσωράχια τοὺς ὑπάρχουν σκηνὲς ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο, μαυρισμένες καὶ κτυπημένες. Μόλις διακρίνονται ἡ Γέννηση καὶ ἡ Βάπτισμα (Εἰκ. 11) στὸ νότιο τόξο, ἡ Μεταμόρφωση καὶ ἡ Βαῖοφόρος (Εἰκ. 10, 12) στὸ δυτικὸ καὶ ἡ Σταύρωση καὶ ἡ Ἀνάσταση στὸ βόρειο. Κυρίως (σ. 32-33). Κάτω ἀπὸ τὰ τόξα ὁ ναὸς καλύπτεται μὲ μορφὲς ἁγίων σὲ δύο ζῶνες. Στὶς κόγχες τῆς ἀνατολικῆς

πλευρᾶς τοῦ ΝΔ καὶ ΒΔ πεσσοῦ ὑπάρχει ἀπὸ μιᾶ σύνθεσι μετρεῖς μορφές. Οἱ μορφές αὐτὲς πλαισιώνονται στὰ μέτωπα τοῦ τόξου μετρεῖς μορφές ἁγίων (βλ. Εἰκ. 13, 14, 15 καὶ 16, 17, 19). Ἐνδιαφέρον στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀπεικόνισι τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς εἰσοδοῦ πού ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ νόθηκα στὸν κυρίως ναὸ (Εἰκ. 18). Ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ φωτοστέφανο τοῦ ἀναγράφεται: Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεσσαλονίκης. Ἡ τοιχογραφία ἔχει ὑποστῇ σφυροκοπήματα γιὰ νὰ κολλήσῃ τὸ τουρκικὸ ἐπὶχρῖσμα. Ἡ ἀπεικόνισι τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (1347-1359), ἀποτελεῖ σημαντικὸ ἱστορικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγησι τῶν τοιχογραφιῶν. Κ υ ρ ῖ ω ς ν α ὸ ς (σ. 33-35). Τοιχογραφίες, ὅχι καλὰ διατηρημένες, ὑπάρχουν ἐπίσης στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ, στὸ χῶρο τῆς στοᾶς καὶ ἀπεικονίζουν στὴν κάτω ζώνη στρατιωτικοὺς ἁγίους (Εἰκ. 21). Μεταξὺ αὐτῶν ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παράστασι τῆς μεγαλοπρεποῦς μορφῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (Εἰκ. 22, 25). Πάνω ἀπὸ τὴ ζώνη αὐτὴ ὑπῆρχαν σκηνές ἀπὸ τὰ θαύματα τοῦ Χριστοῦ, ὅπως στὸ δυτικὸ τοῖχο πάνω δεξιὰ ἡ παράστασι τῆς θεραπείας τοῦ τυφλοῦ (Εἰκ. 20). Σὲ δύο μικρὲς κόγχες, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῶν δύο πεσσῶν, ὑπάρχουν δύο παραστάσεις. Στὸ ΒΔ πεσσὸ σώζεται τμήμα τῆς μικρῆς σκηνῆς τῆς Βάπτισις (Εἰκ. 23). Στὸ ΝΔ πεσσὸ μικρὴ παράστασι πού εἰκονίζει τοὺς τρεῖς παῖδες «ἐν καμίνῳ» (Εἰκ. 24, 26). Οἱ δύο αὐτὲς σκηνές δὲν ἔχουν σφυροκοπηθεῖ καὶ πολὺ καλὰ διατηρημένες δείχνουν τὴν ποιότητα τῆς ζωγραφικῆς στὴ Μονὴ Βλατάδων. Ν ὅ τ ι ο πα ρ ε κ κ λ ῆ σ ι ο (σ. 35-41). Ἡ τοιχογράφηση τοῦ νότιου παρεκκλήσιου, σφυροκοπημένη γιὰ νὰ κολλήσῃ τὸ τουρκικὸ ἐπὶχρῖσμα, σώθηκε σχεδὸν ἀκέραιη καὶ καθαρίστηκε τὸ 1907, ἀλλὰ σήμερα ἀπὸ τὴ χρῆσι κερίων καλύπτεται ἀπὸ πυκνὴ κάπνα. Ἐν τούτοις διακρίνεται ἡ θεματολογία τὴν ὁποία ὁ Ὁδηγὸς μας ἐκθέτει στίς σελ. 36-41 καὶ δὲν πρόκειται νὰ ἀντιγράψουμε ἔδω, ἀλλὰ μόνο νὰ ἐπισημάνουμε μερικὲς ἀξιοσημεῖωτες παραστάσεις αὐτῆς. Ἐτσι: α) Στὸ δυτικὸ τοῖχο πάνω ἀπὸ τὴν εἰσοδὸ εἰκονίζεται σιτηθαῖος ὁ Χριστὸς μετὰ τὴν ἐπιγραφὴ ΑΝΩ ΣΕ ΕΝ ΘΡΩΝΩ καὶ κάτω ἀνοιγμένος τάφος μετὰ νεκρὸ μέσα σ' αὐτόν. Ἀνάμεσα στὸν τάφο καὶ στὴ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ μεσολαβοῦν τέσσαρα ἀψιδώματα, μέσα στὰ ὁποῖα διακρίνονται βράχοι καὶ κρεμασμένες καντήλες, συμβατικὴ ἴσως ἀπόδοσι τοῦ λαξευτοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ στὰ Ἱεροσόλυμα (σ. 36-37). β) Στὸν ἡμικυκλικὸ χῶρο πού σχηματίζεται κάτω ἀπὸ τὸ θόλο ὑπάρχει σύνθεσι ἀπὸ ἐπεισόδιον τῆς ζωῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου. Πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ ἐπεισόδιον, τὸ ὁποῖο συνέβη τὸ 399 στὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἔδωσε ἀφορμὴ στὸν ἅγιον νὰ ἐκφωνήσῃ τὴς δύο ὁμιλίες του «Εἰς Εὐτρόπιον εὐνοῦχον πατρικίον καὶ ὑπατόν». Ἡ μορφὴ μέσα στὸ ναὸ εἶναι ὁ ὑπαὶτος Εὐτρόπιος πού κατέφυγε στὸ ναὸ γιὰ νὰ ζητήσει ἄσυλόν (σ. 40). γ) Στὰ τέσσαρα σφαιρικὰ τρίγωνα τοῦ θόλου ὑπάρχουν τέσσαρες μορφές πού εἰκονίζονται στὸν τύπον τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν. Πρόκειται γιὰ τοὺς τέσσαρες Θεολόγους τῆς Ἐκκλησίας. Στὸς τρεῖς διασώθηκαν ἐπιγραφές. Εἶναι ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, ὁ ἅγιος Γρηγόριος Θεσσαλονίκης καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος. Ἀπεικόνισι τῶν Θεολόγων στὰ σφαιρικὰ τρίγωνα εἶναι ἐνδιαφέροντα, τὸ θέμα ὅμως γίνεται πιὸ σημαντικό ἐξ αἰτίας τῆς ἀπεικονίσεως τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Θεσσαλονίκης, πού δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ. Ἡ ἀπεικόνισι τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἀνάμεσα στοὺς Θεολόγους τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ μόνη ὡς τώρα γνωστὴ στὸ βυζαντινὸ χῶρον καὶ ἀπῆχε τὴς ἀντιλήψεως τῶν ὁπαδῶν τοῦ ἁγίου, οἱ ὁποῖοι κατατάσσον τὸν Γρηγόριον στοὺς Θεολόγους τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἔνταξι του αὐτὴ πρέπει νὰ ἔγινε πολὺ νωρὶς ἀπὸ τοὺς Παλαμαστές. Ἡδὴ ὑπαινιγμὸς γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ κάνει ὁ πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος στὸ βίον τοῦ ἁγίου τὸ 1368. Ἡ ἀπεικόνισι τοῦ Παλαμᾶ ὡς Θεολόγου πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στοὺς μα-

θητές του και δείχνει τη σχέση των μοναχών της Μονής με τον άγιο, ή όποια είναι βεβαιωμένη ιστορικά. Άποτελεί επίσης δείγμα της δυνατότητας των βυζαντινών να αναφέρονται με άπλη άπεικόνιση σέ σημαντικά γεγονότα της εποχής, όπως στο περίφημο πρόβλημα των ήσυχαστικών έρίδων, στους άγώνες του Παλαμά και στο σημαντικό θεολογικό έργο του άγιου (σ. 40-41).

Χ ρ ο ν ο λ ό γ η σ η τ ω ν τ ο ι χ ο γ ρ α φ ι ω ν (σ. 42-46). Οί τοιχογραφίες πού ανάκαλύφθηκαν στο ναό κατά τη διάρκεια της αναστύλωσης έδωσαν νέα στοιχεία γιά τη χρονολόγησή τους. Συγκεκριμένα, ή άπεικόνιση του Γρηγορίου Παλαμά ως άγιου στην είσοδο πρós τόν κυρίως ναό είναι ένα σημαντικό στοιχείο γιά τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών μετά τό θάνατο του άγιου, πού συνέβη τό 1359. Τό 1359 είναι έπομένως ένα όριο, μετά άπό τό όποιο σίγουρα πρέπει νά χρονολογηθούν οί τοιχογραφίες. Μένει νά όρίσουμε τό όριο, πρίν άπό τό όποιο έγιναν. Τά ιστορικά γεγονότα της εποχής καθορίζουν επίσης τά χρονολογικά πλαίσια, μέσα στα όποια πρέπει νά έγιναν οί τοιχογραφίες. Ή Θεσσαλονίκη τό 1387 πολιορκείται άπό τούς Τούρκους έπi τέσσαρα χρόνια και καταλαμβάνεται άπ' αυτούς τό 1387. Τά χρόνια μετά τό 1387 είναι ιδιαίτερα δύσκολα. Τό 1403 ή Θεσσαλονίκη άπαλλάσσεται άπό τούς Τούρκους γιά λίγα χρόνια, ή πολιορκία της όμως άπ' αυτούς ξαναρχίζει τό 1412 ως τό 1416. Ό κίνδυνος κατάκτησής της είναι πολύ μεγάλος. Γι' αυτό τό 1423 οί άρχοντες της πόλεως άποφασίζουν νά δώσουν την πόλη στους Βενετούς έλπίζοντας σέ βελτίωση της κατάστασης. Άλλά και ή Βενετοκρατία άποδεικνύεται άνώφελη, διότι ή Θεσσαλονίκη πέφτει στά χέρια των Τούρκων όριστικά τό 1430.

Τά γεγονότα αυτά δείχνουν ότι ή κατάσταση στην πόλη δέν δημιουργεί εύνοικό κλίμα γιά την έκπόνηση έργων ύψηλης πνοής, όπως ή ζωγραφική στη Μονή Βλατάδων. Άντίθετα τό έργο προϋποθέτει ευμενείς συνθήκες και μιá πνευματική και οικονομική άνάταση πού δέν ύπάρχουν αυτήν την εποχή. Γι' αυτό τό χρονικό διάστημα άπό τό 1383 ως τό 1430 πρέπει νά άποκλειστεί. Άπό την άλλη μεριά τό εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού δείχνει την άμεση σχέση πού είχε ή Μονή με τόν Γρηγόριο Παλαμά. Ή άπεικόνιση του άγιου στο θυράτο άνοιγμα ως προστάτη της είσόδου στο ναό, στον τύπο λατρευτικής σχεδόν εικόνας, είναι ένα στοιχείο πού θέλησαν νά τονίσουν πιθανότατα οί μαθητές και οί όπαδοί του. Επίσης ή άπεικόνιση του Παλαμά ως Θεολόγου στο παρεκκλήσιο έχει σχέση με τίς άπόψεις των όπαδών του πού θέλουν νά τονίσουν την προσωπικότητα του άγιου και τη συμβολή του στην Όρθοδοξία. Άλλωστε θά πρέπει νά θεωρηθεί βέβαιο ότι ό ίδρυτής του ναού Δωρόθεος και ό άδελφός του Μάρκος Βλατής θά μεριμνούσαν γιά την τοιχογράφηση του και θά τόνιζαν τη σχέση τους με τό δάσκαλό τους.

Τά ιστορικά γεγονότα της εποχής γύρω στά 1350-1380 δείχνουν ότι μετά την καταστολή του κινήματος των Ζηλωτών ύπάρχει μιá προσπάθεια άνόρθωσης της πόλεως, την όποια βοηθά ή γενικότερη ήρεμη πολιτική κατάσταση. Ή περίοδος αυτή είναι ή τελευταία άναλαμπή της πόλεως και μέσα σ' αυτήν μπορεί κανείς νά περιμένει τη δημιουργία έργων ύψηλής καλλιτεχνικής στάθμης. Γι' αυτό οί τοιχογραφίες πρέπει νά έγιναν στην περίοδο 1360-1380.

Τ ό Σ κ ε υ ο φ υ λ á κ ι ο (σ. 47-49). Στο Σκευοφυλάκιο της Μονής φυλάσσεται άξιόλογη συλλογή χειρογράφων και παλαιτών βιβλίων, μεταξύ των όποιων ύπάρχουν και δύο άρχαιότυπα, άγια λείψανα και άλλα κειμήλια. Ίδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι ή συλλογή εικόνων πού καλύπτουν την εποχή άπό τό 12ο ως τόν 20ό αιώνα. Οί περισσότερες εικόνες έχουν συντηρηθεί άπό την Άρχαιολογική Ύπηρεσία. Στο Σκευοφυλάκιο έχουν αναρτηθεί οί πιό άξιόλογες και έχει δημιουργηθεί ένα είδος μουσειακής συλλο-

γής. 'Από αυτές πολλή αξιολόγηση και σέ αρκετά καλή κατάσταση είναι: Εικόνα Παναγίας (0,70×0,71) στον τύπο της 'Οδηγήτριας που κρατά στο άριστερό χέρι το Χριστό (Εικ. 33). Είναι έργο της εποχής γύρω στα 1360-1380 και πιθανόν του ίδιου εργαστηρίου που τοιχογράφησε το Καθολικό της Μονής.

'Επίσης μικρή παλαιολόγεια εικόνα (0,51×0,41), όπου εικονίζονται σέ τρεις επάλληλες ζώνες έξι σκηνές των Παθών (Μυστικός Δείπνος, Νιπτήρας, Προσευχή, Προδοσία, Μαστίγωσις και 'Ελκόμενος). Οι σκηνές χωρίζονται μεταξύ τους με λεπτές γραμμές (Εικ. 28-30). Έργο της εποχής γύρω στα 1370, λαμπρού καλλιτεχνικού εργαστηρίου της Θεσσαλονίκης, σπάνιο δείγμα βυζαντινής εικόνας με σκηνές αποκλειστικά από τὰ Πάθη.

Πολύ ενδιαφέρουσα είναι μιὰ λιτανευτική άμφιπρόσωπη εικόνα διαστάσεων 0,98×0,71 (Εικ. 31-32). Στο κέντρο της κύριας όψης είναι ένσωματωμένη μικρότερη εικόνα του 14ου αιώνα με παράσταση σέ δύο ζώνες (Εικ. 31). Στην πίσω όψη της εικόνας υπάρχει παράσταση της Σπαρωσής (Εικ. 32). 'Εκτός από το εικονίδιο στο κέντρο, ή εικονογράφηση και των δύο πλευρών θεωρείται έργο του 15ου αιώνα.

Αυτά για τὸ Σκευοφυλάκιο. Έπεται σημείωμα για τήν ίδρυση του Πατριαρχικού 'Ιδρύματος Πατερικών Μελετών στη Μονή Βλατάδων τὸ 1968 (σ. 50) και Βιβλιογραφία (σ. 51-52) και Κατάλογος Σχεδίων και Εικόνων (σ. 53-54). Έπονται 33 ασπρόμαυρες εικόνες και στο έσωτερικό του καλύμματος ή σειρά των εκδόσεων 'Οδηγών υπό του Ι.Μ.Χ.Α. μέχρι του παρουσιαζόμενου.

Ο 'Οδηγός είναι καλογραμμένος και πολύ ενδιαφέρων, άφου τὸ μνημείο που έξετάζει είναι ή μόνη βυζαντινή μονή που έπέζησε στη Θεσσαλονίκη μέσα από ένδικές περιπέτειες και μέσα από μακρά Τουρκοκρατία. Έχει όλα τὰ γνωστά και τὰ προσφάτως γεγόμενα από τή νεώτερη έρευνα γνωστά στοιχεία του Ιστορικού παρελθόντος της Μονής. Έχει άκριβή περιγραφή και λαμπρή αξιολόγηση της τέχνης των τοιχογραφιών που άποκαλύφθηκαν κατά τήν τελευταία αναστύλωση της Μονής.

Υπάρχουν όμως μερικά προβλήματα, με τή λύση των οποίων δέν ήμπορούσε και δέν έπρεπε νά ασχοληθεί ένας 'Οδηγός, που προορίζεται για τὸ εύρύ κοινό. Έμεις όμως θέλοντας νά ἀλλάξουμε από τόν κνισμό τους τὰ έπισημαίνουμε για μιὰ μελλοντική επανέκδοση του 'Οδηγού και ίσως για νέα συμπεράσματα της έρευνας.

Τὰ προβλήματα αυτά, κατά τή δική μας εκτίμηση, είναι:

α) Σχετικά πρὸς τή θέση της Μονής. Λέγει ὁ 'Οδηγός, σ. 8: «ΟΙ κινστήρνες αυτές δείχνουν τήν ύπαρξη στη θέση της βυζαντινής μονής κτισμάτων που είναι προγενέστερα από τόν 10ο αιώνα». Και σ. 27: «Νεότερες έρευνες με τήν εύκαιρία της αναστήλωσης από τίς ζημιές των σεισμών έδειξαν ὅτι ὁ ναός έχει δύο φάσεις στη βυζαντινή εποχή. Στο χώρο υπήρχαν λείψανα παλιότερα του ναού, τὰ ὅποια έγιναν σεβαστά κατά τήν άνοικοδόμησή του τόν 14ο αιώνα από τόν Δωρόθεο Βλατή (σχ. 3)». Ποιός ήταν ὁ παλιότερος αυτός ναός σέ εκείνη τή θέση, κοντά στον έπιπνόμενο πύργο των τείχους, στον ὁποίο κατέφυγαν ὁ Καμενιάτης και οί δικοί του κατά τήν άλωση της πόλεως από τους Σαρακηνούς τὸ 904; Πρόβλημα, τὸ ὁποίο δέν μπορεί βέβαια νά έρευνήσει ένας 'Οδηγός, που περιορίζεται στα βέβαια και άποφεύγει τίς εικασίες. Ο Γ. Στοιγίλου όμως ασχολήθηκε με τὸ θέμα ('Η έν Θεσσαλονίκη Πατριαρχική Μονή τὸν Βλατάδων, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 31-36) και κατέληξε στην πολύ πιθανή εικασία, ὅτι ὁ πύργος του Καμενιάτη είναι αυτός που βρίσκεται άπέναντι από τή σημερινή Μονή Βλατάδων στο τείχος που χωρίζει τήν 'Ακρόπολη από τήν πόλη και ὅτι στη θέση της σημερινής Μονής Βλατάδων βρισκόταν ὁ αναφερόμενος στίς πηγές ναός του 'Αγίου 'Αν-

δρέου, μετόχι της Μονής Λαύρας του "Αθω. "Ας προσθέσουμε σ' αυτά ότι ο Μάρκος Βλατής, ο αδελφός του Δωροθέου του μαρτυρημένου ιδρυτού της Μονής Βλατάδων, έμωναζε στη Μονή Μεγάλης Λαύρας του "Αγίου Όρους, πράγμα που επιτρέπει και άλλες πιθανοφανείς εικασίες (βλ. Στογιόγλου, έ.ά., σ. 58).

β) Σχετικά προς τους ιδρυτές της Μονής. Λέγει ο "Οδηγός, σ. 21: «Μέσα σ' αυτό το κλίμα θριάμβου του Ήσυχασμού και της επιβολής της αυτοκρατορικής εξουσίας πρέπει να ιδρύθηκε ή μονή από το Δωρόθεο, ανάμεσα στα 1351 και στα 1371, όποτε ο Δωρόθεος γίνεται μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Τό γεγονός ότι ή μονή αναφέρεται ως Βλατάδες δέν φαίνεται να συνδέεται με την ίδρυσή της από τους δύο αδελφούς, αλλά με την πιθανότητα να μόνασε εκεί και ο αδελφός του Δωροθέου Μάρκος, επίσης φίλος του Παλαμά και ήσυχαστής, ή να έννοούνται οι μαθητές του Δωροθέου γενικότερα».

"Ο ίδιος όμως "Οδηγός είπε, σ. 17: «Η έπιγραφή του 1801 πάνω από τη δυτική είσοδο του ναού αποδίδει την ίδρυσή του στους Κρήτες αδελφούς Βλατάδες... ένθ, όπως είδαμε, τό πατριαρχικό γράμμα του 1400 αναφέρει ως ιδρυτή μόνο τόν Δωρόθεο Βλατή. Ή πληροφορία αυτή σίγουρα δέν στηρίζεται μόνο στην προφορική παράδοση που διέσωσε την έπωνυμία τών Βλατάδων, αλλά και σέ κάποια γραπτά στοιχεία που ύπήρχαν στη μονή ή άλλου». Και σ. 18: «Η έπωνυμία Βλατάδες ύπάρχει επίσης στό "Όδοιπορικό του Ήγνατίου από τό Σμολένσκ, του τέλους του 14ου αιώνας ή του 1405, και σέ άνέκδοτο χειρόγραφο της Μονής Διονυσίου του "Αγίου Όρους του 1421... Ή έπιστολή του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ματθαίου του 1400, που αναφέρθηκε ήδη, δίνει σαφή την πληροφορία της ίδρυσης της μονής από τόν Δωρόθεο Βλατή. "Ωστόσο τόσο στην έπιγραφή του 1801 όσο και σέ παλιότερες πηγές ή μονή αναφέρεται ως Βλατάδες... οι πληροφορίες αυτές δείχνουν ότι ή μονή όνομάζεται τών Βλατάδων ήδη στην έποχή του Νείλου (1380-1388)».

Πρόβλημα λοιπόν αποτελεί ή έπιστολή του 1400 του πατριάρχη Ματθαίου που είναι ή μόνη πηγή που αναφέρει ως ιδρυτή της Μονής μόνο τόν Δωρόθεο Βλατή. Έδώ μπορούμε ίσως να αποτολμήσουμε μιá εικασία: Μήπως ο Μάρκος Βλατής, που έμόναζε στη Μονή Λαύρας του "Αθω (Στογιόγλου, έ.ά., σ. 36) ήταν αυτός που έφρόντισε να παραχωρήσει ή Μονή Λαύρας τό έρειπωμένο ίσως μετόχι της του "Αγίου "Ανδρέα στη Θεσσαλονίκη στόν αδελφό του Μάρκου, μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, Δωρόθεο, για να κτίσουν οι δύο αδελφοί τό θριαμβευτικό μνημείο του θριαμβεύσαντος Ήσυχασμού στη μνήμη του άρχηγου τους Γρηγορίου του Παλαμά, τη Μονή τών αδελφών Βλατάδων, και ή παράδοση, γραπτή και προφορική, διέσωσε ως τό 1801 της γωστικής έπιγραφής την άνάμνησή τους, ένθ ο πατριάρχης Ματθαίος γράφοντας τό μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γαβριήλ από τη μακρινή Κωνσταντινούπολη και μετά τριάντα και πλέον χρόνια άνέφερε τόν έπισημότερο από τους δύο αδελφούς ιδρυτά, τόν προκατοχο του Γαβριήλ μητροπολίτη Δωρόθεο, ξεχνώντας τόν άσημο συνιδρυτή καλόγερο, τόν Μάρκο Βλατή;

γ) Σχετικά με την έπωνυμία της Μονής. Λέγει ο "Οδηγός, σ. 10: «Ο ναός είναι σήμερα άφιερωμένος στη Μεταμόρφωση του Σωτήρα. Σέ γράμμα όμως του πατριάρχη Ματθαίου Α' (1397-1410), που άπευθύνεται στό μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γαβριήλ γύρω στό 1400, ύπάρχει ή πληροφορία ότι ο Δωρόθεος Βλατής ίδρυσε τη μονή Παντοκράτορος (Βλατάδων), "ός δή την του Παντοκράτορος (Βλατάδων) Μονήν συνέστησε τό κατ' άρχήν". Την άφιέρωση στόν Παντοκράτορα Χριστό διασώζουν και άλλες πηγές». Και σ. 12: «Όπωςόποτε όμως ή έπίσημη όνομασία της μονής είναι του Παντοκράτορα και αυτήν διασώζει και ή έμμετρη μαρμάρινη έπιγραφή πάνω από τη δυτική είσοδο. Ή μεταγενέστερη άφιέρωση στη Μεταμόρφωση του Χριστού δέν προκύπτει

ἀπὸ τίς πηγές. Δόθηκε μάλλον πολὺ ἀργότερα, ἐπειδὴ ὁ ναὸς ἦταν συνδεδεμένος με τοὺς ἡσυχαστὲς καὶ τίς ἀπόψεις τοὺς γιὰ τὸ "ἄκτιστον φῶς". Ἔτσι κατὰ τὸν Ὁδηγὸ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ἀσυνήτητὴ ὅτι αὐτὲς τίς ἀπόψεις τοὺς γιὰ τὸ «ἄκτιστον φῶς» τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος ἐλησμόνησαν οἱ ἡσυχαστὲς Ἰδρυαὶ τῆς Μονῆς καὶ ἀφιέρωσαν τὸ μνημεῖον τῶν ἡσυχαστικῶν ἀγώνων τοὺς ἀπλῶς στὸν Παντοκράτορα καὶ διχὲς στὸ καυτὸ γι' αὐτοὺς θέμα τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος καὶ τοῦ ἁκτίστου φωτὸς τῆς Μεταμορφώσεως αὐτῆς; Λίγο δύσκολο φαίνεται, ὅταν μάλιστα ἡ πληροφορία περὶ Παντοκράτορος προέρχεται ἀπὸ μὴ ἡσυχαστὴ καὶ μετὰ τριάντα περίπου χρόνια.

II

Εὐθυμίου Τσιγαρίδα, Μονὴ Λατόμου (Ὁσιος Δαβίδ). Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἰῶνος. Θεσσαλονίκη 1987. Σχεδιαγράμματα ἐντὸς κειμένου 1-10. Εἰκόνες ἀσπρόμαυρες ἐκτὸς κειμένου 1-32. (Ὁδηγοὶ I.M.X.A. ἀριθμ. 10. Ἐπόπτης ἐκδόσεως καθηγ. Π. Α. Βοκοτόπουλος. Γενικὸς ἀριθμὸς I.M.X.A. 214).

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ. Ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα (σ. 7-17). Λέγει ὁ Ὁδηγὸς (σ. 7): «Ὁ ναὸς τοῦ Ὁσίου Δαβίδ, καθολικὸ ἄλλοτε τῆς Μονῆς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Λατόμου ἢ τῶν Λατόμων, βρίσκεται στὴν ἐπάνω πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης... κάτω καὶ ΝΑ ἀπὸ τὸ μοναστήρι τῶν Βλατάδων. Ἡ ἐπίσημη ἀφιέρωσή του στὴ μνήμη τοῦ ὁσίου Δαβίδ τοῦ Θεσσαλονικέως ἐγίνε το 1921, ὅταν ἀπὸ τζαμί, γνωστὸ κυρίως μετὰ τὴν ἐπωνυμία Suluca, καθιερώθηκε ὡς χριστιανικὸς ναὸς.

Οἱ πρῶτοι μελετητὲς τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης, Tafel, Χατζιωάννου, Tafali, Ἀδαμαντίου, Diehl κ.ἄ., δὲ δίνουν καμιά πληροφορία γιὰ τὸ μνημεῖο. Ἀσήμαντο καὶ ταπεινὸ ἐξωτερικὰ, στὴ μορφὴ ποὺ διατηρήθηκε, καὶ μετὰ τὸ λαμπρὸ ἐσωτερικὸν τοῦ διακοσμοῦ σκεπασμένο ἀπὸ τὰ τουρκικὰ κονιάματα, ἦταν ἐπόμενο νὰ μὴ τραβήξει τὴν προσοχὴ τῶν μελετητῶν.

Σταδιακὰ ἀποκαλύφθηκε ἡ ταυτότητα τοῦ μικροῦ καὶ ἀσήμαντου τουρκικοῦ τζαμιοῦ Suluca τῆς ἄνω πόλεως. Τὸ 1916 πρῶτος ὁ Millet ἐπισημαίνει ὅτι τὸ τζαμί τῆς Θεσσαλονίκης Suluca εἶναι χριστιανικὸς ναὸς. Τὸ 1918 τὸ Suluca τζαμί ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ ὡς ναὸς τοῦ ὁσίου Δαβίδ ἢ τῆς ἁγίας Ἀννας σὲ κατάλογο ναῶν τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, ποὺ συντάχθηκε μετὰ τὴν πυρκαϊὰ τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 1917. Τὸ 1921 ὁ τότε ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων, καθηγητὴς καὶ ἀκαδημαϊκὸς ἔπειτα, ἀειμνηστος Ἀ. Ξυγγόπουλος, κάνει τίς πρῶτες ἔρευνες στὸ Suluca ἢ Κεραμεντὶν τζαμί, ὅπως τὸ ἀναφέρει, με ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια καὶ τίς πρῶτες πληροφορίες γιὰ τὴ γλυπτικὴ καὶ τὴ διακόσμηση με ψηφιδωτὰ καὶ τοιχογραφίες, ποὺ ἐντόπισε ὁ ἴδιος κάτω ἀπὸ τὰ κονιάματα τουρκικῶν χρόνων. Ἀκόμα ὅμως δὲν εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἡ βυζαντινὴ ταυτότητα τοῦ μνημείου. Μόνο τὸ 1929 ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς στὴν τελικὴ ὁλοκληρωμένη ἔρευνά του δίνει συνολικὴ εἰκόνα, ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ, τοῦ μνημείου καὶ ταυτίζει τὸ Suluca τζαμί, ποὺ εἶχε ἤδη καθιερωθεῖ λανθασμένα στὴ μνήμη τοῦ Ὁσίου Δαβίδ, μετὰ τὸ ἱστορικὸ μοναστήρι τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Λατόμου ἢ τῶν Λατόμων. Στὴν ταύτιση αὕτη ὁ Ξυγγόπουλος ὡδήγηθηκε ἀπὸ τὸ θέμα τῆς ψηφιδωτῆς παράστασης ποὺ εἰκονίζεται στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ. Τῆς παράστασης αὐτῆς περιγραφὴ σῶθηκε στὴ «Διήγηση» τοῦ Ἰγνατίου, ἡγουμένου τῆς Μονῆς Ἀκαπνίου, ποὺ γράφθηκε στὸ τέλος τοῦ 9ου ἢ στὸν 11ο αἰῶνα καὶ ἀποτελεῖ προφορικὴ παράδοση γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς Λατόμου. Στὴ «Διήγηση» αὕτη ὁ Ἰγνατίος ἐξιστορεῖ τὰ τῆς ἱδρύσεως τοῦ καθολικοῦ ναοῦ καὶ τῆς φανέρωσης τῆς «θεανδρικής εἰκόνας... τοῦ Χριστοῦ», δηλαδὴ

της ψηφιδωτής παράστασης της Θεοφανείας, που σώζεται στο σημερινό ναό του *Όσιου Δαβίδ.

Με βάση λοιπόν τη «Διήγηση» του *Ιγνατίου, που είναι ή μοναδική πηγή για την ιστορία του μνημείου από τα χρόνια της ίδρυσής του ως τόν 9ο αιώνα, τις πληροφορίες από άλλες πηγές και τα αποτελέσματα της αρχαιολογικής έρευνας, παλιότερης και πρόσφατης, ή ιστορία της μονής Λατόμου μπορεί να συνοψισθεί ως εξής (σ. 8-9):

Σύμφωνα με τη «Διήγηση» του *Ιγνατίου ή χριστιανή κόρη του αυτοκράτορα Μαξιμιανού Θεοδώρα έκτισε στην επάνω πόλη βαλανείο. Σύμφωνα με τα πορίσματα της αρχαιολογικής έρευνας πάνω στά έρείπια του ρωμαϊκού αυτού βαλανείου κτίστηκε τόν 5ο αιώνα ένα μοναστήρι στη μνήμη ίσως του προφήτη Ζαχαρία. Την ίδια εποχή τό καθολικό του μοναστηριού διακοσμήθηκε με ψηφιδωτά και άνεικονικές τοιχογραφίες με παπάνη κάποιας άγνωστης γυναίκας, όπως αναφέρεται στην άφιερωματική έπιγραφή, που συνοδεύει τό ψηφιδωτό, τό σωζόμενο. *Η άγνωστη αυτή γυναίκα ταυτίζεται στη «Διήγηση» του *Ιγνατίου με την κόρη (δθήθεν) του Μαξιμιανού Θεοδώρα.

Στήν περίοδο της Εικονομαχίας, πιθανότατα, τό ψηφιδωτό σκεπάστηκε με δέρμα βοδιού και κονίαμα για λόγους προστασίας. Στά χρόνια όμως του αυτοκράτορα Λέοντος του *Αρμενίου (813-820) τό δέρμα έπεσε ξαφνικά από σεισμό και άποκαλύφθηκε ή ψηφιδωτή παράσταση της Θεοφανείας στά εκπληκτα μάτια ενός μοναχού. *Από τότε φαίνεται, σε άνάμνηση της θαυματουργής εμφάνισης του Χριστού, που εικονίζεται στο ψηφιδωτό, τό μέχρι τότε μοναστήρι, που σύμφωνα με τη «Διήγηση» του *Ιγνατίου ήταν άφιερωμένο στον άγιο Ζαχαρία, μετονομάστηκε σε μοναστήρι του Σωτήρος Χριστού του Λατόμου. Πράγματι, ή παλιότερη μέχρι σήμερα μαρτυρία για την ύπαρξη στη Θεσσαλονίκη μονής του Σωτήρος Χριστού του Λατόμου βρίσκεται στο βίο του άγίου *Ιωσήφ του *Υμνογράφου, ό όποιος γύρω στά 831 έρχεται στη Θεσσαλονίκη και γίνονται μοναχός στο «*Ιερόν φροντιστήριο του μεγάλου Θεού και Σωτήρος... του Λατόμου νόν έκ τό γεγονός του θάνατος ονομάζεται». *Η έπωνυμία ώστόσο του Λατόμου ή των Λατόμων οφείλεται, πιθανότατα, στά λατομεία πέτρας, που ύπήρχαν, σύμφωνα με τη «Διήγηση» του *Ιγνατίου, στην περιοχή της Μονής.

*Ο Α. Ξυγγόπουλος κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τό μοναστήρι τόν 12ο αιώνα άνακαινίζεται και κοσμεείται με τοιχογραφίες και τό συμπέρασμα αυτό ένισχύεται και από τις τοιχογραφίες που βρέθηκαν πρόσφατα στη νότια καμάρα και οι όποιες χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 12ου αιώνα.

Τό 1277-1282 ή μονή Λατόμου με όλη της την περιουσία παραχωρείται με χρυσόβουλο του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου στον άνεσιό του, μοναχό *Ιωάσαφ Μαλιασσηνό, κατά κόσμον Νικόλαο, και προσαρτάται ως μετόχι των μοναστηριών της Θεοτόκου της Μακρυνίτισσας και του Προδρόμου της Νέας Πέτρας στη Θεσσαλία, που άνήκαν από χρόνια στον *Ιωάσαφ.

*Ανάμεσα στά 1298 και 1300 ή μονή Λατόμου, σύμφωνα με έγγραφα της Μονής Μεγίστης Λαύρας του *Αγίου *Όρους, άνταλλάσσει κτήματά της, που βρίσκονταν στην περιοχή της Νέας *Ηράκλειας Χαλκιδικής με άλλα της Λαύρας, που βρίσκονταν στην πεδιάδα των Βασιλικών της Χαλκιδικής.

Στό τέλος του 13ου αιώνα ή στις άρχες του 14ου άνανεώνεται ό ζωγραφικός διάκοσμος του ναού. *Από την περίοδο αυτή έχουν άποκαλυφθεί λείψανα τοιχογραφιών στη γένεση της βόρειας καμάρας. Δέν άποκλείεται οι τοιχογραφίες αυτές να συνδέονται με άνακαινιση του μοναστηριού από τόν ίδιο *Ιωάσαφ Κομνηνό Μαλιασσηνό και την ο*κογένειά του.

*Αργότερα στά 1369. ή μονή Λατόμου μνημονεύεται σε έγγραφο της Μονής Ζω-

γράφου τοῦ Ἀγίου Ὁρους. Στὸ ἔγγραφο αὐτὸ «ὃ εἰς τὴν σεβασμίαν μονὴν τοῦ Λατόμου τιμιώτατος μοναχοῦ κὺρ Κύρος» ὑπογράφει ὡς μάρτυρας.

Τελευταία μνεῖα πρὶν ἀπὸ τὴν κατὰληψη τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους περιέχεται στὸ Ὀδοιπορικὸ τοῦ Ἰγνατίου ἀπὸ τὸ Σμολένσκ, ὃ ὁποῖος τὸ 1405 ἐπισκέφθηκε τὴ Θεσσαλονίκην καὶ περιηγήθηκε «τὰ θαυμαστὰ μοναστήρια» τῆς πόλης. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ μνημονεύεται καὶ ἡ μονὴ Λατόμου (σ. 10-13). Ἐκτοτε καὶ μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰῶνα δὲν ἔχουμε καμιά πληροφορία γιὰ τὴ μονὴ Λατόμου. Μικρὸ καὶ ἀπόμερο δὲν εἶναι πιθανὸ νὰ ἔγινε τζαμί μὲ τὴν κατὰληψη τῆς πόλης τὸ 1430, ἀφοῦ οὐτε θρησκευτικὲς ἀνάγκες τῆς ὀλιγάριθμης στὴν ἀρχὴ θρησκευτικῆς κοινότητος τῶν Τούρκων χρειάζονταν νὰ ἐξυπηρετήσῃ καὶ πολὺ κοντὰ στὴ χρηστιανικὴ συνοικία, ποὺ ὡς τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ. ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει γύρω ἀπὸ τὸ τζαμί Gazi Hüseyin Bey (İki Serife), τὸ βυζαντινὸ δηλαδὴ νὰ τῶν Ταξιαρχῶν, βρίσκεται. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἐγκαταλείφθηκε τὸν πρῶτο καιρὸ ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς καὶ λεηλατήθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους, δὲν ἔπαυε ὁμως νὰ ὑφίσταται ὡς μοναστήρι.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ. ἀναφέρεται σὲ τεφτέρι καταγραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης τουρκικὸς «μαχαλὰς» μὲ τὴν ἐπωνυμία Suluča Manastir καὶ ἡ συνοικία αὐτὴ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας γύρω ἀπὸ τὸ Suluča (ἡ Κεραμεντίν) τζαμί καὶ τὴ γειτονικὴ βυζαντινὴ κινστέρνα, στὴν ὁποία ὀφείλεται πιθανότατα καὶ ἡ ὀνομασία Suluča, ποὺ σημαίνει τόπο μὲ νερό. Συνεπῶς τὸ Suluča Manastir τῆς ἀπογραφῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ. εἶναι τὸ μετέπειτα Suluča τζαμί, ποὺ σήμερα ταυτίζεται μὲ τὴν ἱστορικὴ μονὴ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Λατόμου.

Ἀπὸ τὸν 16ο ὡς τὸ τέλος τοῦ 19ου δὲν ὑπάρχει πληροφορία γιὰ τὴ μονὴ Λατόμου, τὸ Suluča Manastir. Δὲν ξέρουμε λοιπὸν πότε τὸ ἑλληνικὸ Suluča Manastir μετατράπηκε στὸ τουρκικὸ Suluča Camii. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔγινε αὐτὸ μέσα στὸν 16ο αἰ., ὁπότε καὶ ἄλλοι ἀξιόλογοι ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης μετατράπηκαν σὲ τζαμιά. Εἶναι ὁμως βέβαιο ὅτι τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Λατόμου, πρὶν γίνει αὐτὴ τζαμί, ἦταν ἥδη ἐν μέρει κατεστραμμένο, γιατί ὁ μιναρεῖς τοῦ τουρκικοῦ τζαμιοῦ, τοῦ ὁποίου σώζεται σήμερα ἡ βάση, εἶναι θεμελιωμένος στὸ χώρο τοῦ ῥεπωμένου ἥδη ΝΑ γωνιαίου διαμερίσματος. Σεισμὸς λοιπὸν ἢ πυρκαϊὰ εἶχε καταστρέψῃ ἐπὶ Τουρκοκρατίας τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς καὶ εἶχε ἀναγκάσει τοὺς μοναχοὺς νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν, μὲ συνέπεια νὰ μετατραπῇ αὐτὴ σὲ τουρκικὸ τζαμί.

Τὸ Suluča Camii, ταπεινὸ καὶ ἄσημο, προορισμένο νὰ ἱκανοποιῇ τὶς θρησκευτικὲς ἀνάγκες μιᾶς ἀπόμερης καὶ φτωχικῆς συνοικίας, ἔζησε στὴ σκιά τῶν μεγάλων τζαμιῶν τῆς πόλης καὶ δὲν τὸ ἀναφέρουν καθόλου Τοῦρκοι καὶ Εὐρωπαῖοι περιηγητὲς, ποὺ ἀπὸ τὸν 17ο ὡς τὸν 19ο αἰῶνα ἐπισκέφθηκαν τὴ Θεσσαλονίκην καὶ περιέγραψαν ἢ ἀπαρίθμησαν τὰ τουρκικὰ μνημεῖα τῆς. Θὰ πρέπει νὰ ἔλθουμε στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα γιὰ νὰ βροῦμε τὶς πρῶτες μετὰ ἀπὸ τόσα χρόνια πληροφορίες γι' αὐτὸ.

Τὸ 1921 τὸ Suluča τζαμί καθιεγάζεται ἐπίσημα ὡς χριστιανικὸς ναὸς. Ἀνεπίσημα φαίνεται ὅτι εἶχε ἀποδοθεῖ στὴ χριστιανικὴ λατρεῖα λίγο πρὶν ἀπὸ 1917.

«Πενήντα χρόνια ἀργότερα (τὸ 1972-1975), μετὰ ἀπὸ ἐργασίαι τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἔρχονται στὸ φῶς νέα στοιχεῖα γιὰ τὸ ζωγραφικὸ διάκοσμο καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ μνημεῖου». Οἱ ἐργασίαι «σκοπὸ εἶχαν τὴ συγκέντρωση στοιχείων γιὰ τὴ σύνταξη μελέτης στερέωσός του. Μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτὴ καθαιρέθηκαν τὰ νεωτερικὰ κονιάματα τοῦ ναοῦ καὶ ἀποκαλύφθηκαν τοιχογραφίαι τοῦ τρίτου τέταρτου τοῦ 12ου καὶ τοῦ 13-14ου αἰῶνα, ποὺ συμπληρῶνουν τὴ λαμπρὴ ἥδη, μὲ ψηφιδωτὰ καὶ τοιχογραφίας παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, διακόσμηση τοῦ μνημεῖου... Τὴν ἴδιαν περίοδον ἐγιναν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἐργασίαι στερέωσής τοῦ μνημεῖου... πρὸ ἀποδείξεώς τῃς»

καν σωτήριες γιὰ τὸ κτήριο κατὰ τὴ δοκιμασία τῆς πόλης καὶ τῶν μνημείων τῆς ἀπὸ τὸν καταστροφικὸ σεισμὸ τοῦ 1978» (σ. 10-16).

Αὐτὴ εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ μνημείου, ὅπως τὴν ἀφηγεῖται ὁ Ὁδηγὸς μας, καὶ ἐμεῖς τὴν ἀποδόσαμε κατὰ τὸ συντομότερο δυνατόν τρόπο. Εἰς τὰ ἐπόμενα ὁ Ὁδηγὸς μελετᾷ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴ διακόσμηση τοῦ σημερινοῦ μνημείου:

Ἀρχιτεκτονικὴ (σ. 17-37).

Παλαιοχριστιανικὴ περίοδος (σ. 17-26).

Ἀπὸ τὸ ναὸ σώζονται σήμερα στεγασμένα τὰ δύο τρίτα τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος, ἐνῶ ἡ ἀρχικὴ του ὁροφὴ διατηρήθηκε μόνο στὸ ΒΑ διαμέρισμα (Εἰκ. 3) καὶ στὸ νότιο καὶ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ σταυροῦ. Τὸ ὑπόλοιπο δυτικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ διατηρεῖται σήμερα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, στὸ ὅριον τῆς αὐλῆς τοῦ γειτονικοῦ σπιτιοῦ, ποὺ συνορεύει μὲ τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἀποκατάσταση τῆς κἀτοψης τοῦ μνημείου δεῖχνει σταυροειδῆ ναὸ μὲ τροῦλο (Σχ. 1). Ὁ ναὸς ἦταν ἐξωτερικὰ τετράγωνος (12,10×12,30 μ.) καὶ περιέκλειε στὴν κάτοψη ἰσοσκελὴ σταυρὸ μὲ τέσσαρα τετράγωνα διαμερίσματα στὶς γωνίες. Τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ στεγάζονταν μὲ καμάρες, ἐνῶ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα μὲ εἶδος «σταυροθολίου» στὸ ἴδιο περίπου ὕψος μὲ τὶς καμάρες τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ διαγράφεται ὁ σταυρὸς στὴ στέγη. Στὸ σημεῖο διασταύρωσης τῶν καμαρῶν ὑψωνόταν χαμηλὸς θόλος (Σχ. 2). Ὁ θόλος αὐτὸς στέγαζε τὸν κεντρικὸ τετράγωνο ὅριον.

Ὁ ναὸς φωτιζόταν ἀπὸ δίλοβα παράθυρα μεγάλων διαστάσεων ποὺ χωρίζονταν στὰ δύο ἀπὸ ἀμφικίονες (Σχ. 1 καὶ 2). Τὰ παράθυρα αὐτὰ ἀνοίγονταν στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐκκλησίας, παρὰ τὴν ἀπουσία φωτισμοῦ ἀπὸ τὸν τροῦλο, νὰ δέχεται ἄπλετο φυσικὸ φῶς.

Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ τῆς ἀψίδας τὰ δύο τετράγωνα διαμερίσματα, ποὺ χρησιμοποιοῦνται ὡς Πρόθεση καὶ Διακονικὸ, ἐπικοινωνοῦν μὲ τὸ ἱερὸ Βῆμα μὲ στενὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα (Σχ. 3), ἀλλὰ μόνον αὐτὸ ποὺ ὀδηγεῖ στὴν Πρόθεση ὑπῆρχεν ἐξ ἀρχῆς, ἐνῶ αὐτὸ ποὺ ὀδηγεῖ στὸ Διακονικὸ ἀνοίχτηκε σὲ μεταγενέστερη περίοδο. Ἡ κυρία εἴσοδος τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ ἦταν στὸ δυτικὸ τοῖχο, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρχε δευτερεύουσα εἴσοδος στὸ νότιο τοῖχο. Πάντως ἡ σημερινὴ εἴσοδος στὸ νότιο τοῖχο, ὅπως καὶ ὁλόκληρος ὁ νότιος τοῖχος, εἶναι τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας.

Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Λατόμου, ποὺ περιγράψαμε παραπάνω, λέγει ὁ Ὁδηγὸς, ἐνῶ ἐμεῖς μόνο τὰ βασικὰ του χαρακτηριστικὰ δώσαμε στὸν ἀναγνώστη, ἔχει τὴν καταγωγὴ του σὲ τετράγωνα στῆν κάτοψη κτήρια τῆς ὑστερης ἀρχαιότητος, μὲ σταυρωτὲς καμάρες, θολωτὰ γωνιαῖα διαμερίσματα καὶ τροῦλο ἢ θόλο στὴ διασταύρωση τῶν καμαρῶν. Σὲ μεταγενέστερη ἀπὸ τὴν ἱδρυση τοῦ ναοῦ ἐποχῇ, ποὺ δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν δυνατόν νὰ προσδιορισθεῖ, ὁ ναὸς δέχεται στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ τρίβηλο τοξωτὸ ἀνοίγμα, ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο συνηθισμένο στὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικῆς.

Βυζαντινὴ περίοδος (σ. 26-28).

Στὴ βυζαντινὴ ἱσως περίοδο τὸ τρίβηλο αὐτὸ ἀνοίγμα κατέπεσε, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κατασκευασθοῦν, σὲ ἐποχὴ ποὺ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθεῖ πρὸς τὸ παρὸν, δύο πεσσότοιχοι (Σχ. 3), ποὺ σώζονται σήμερα σὲ ὕψος 2,50 μ. περίπου καὶ ποὺ περιόρισαν τὸ πλάτος τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ. Στὴ βυζαντινὴ ἐπίσης περίοδο διανοίγονται, πιθανότατα, οἱ κόγχες τῆς Πρόθεσης καὶ τοῦ

Διακονικού και προστίθεται στην Πρόθεση ήμικυκλική άψίδα, της οποίας σώζεται το εξωτερικό περίγραμμα σε ύψος 0,50 μ. περίπου.

Από την ίδια περίοδο προέρχονται όρισμένα μαρμάρινα μέλη, που άνήκουν, όπως φαίνεται, στο βυζαντινό τέμπλο του ναού. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη δεύτερη φάση εικονογράφησης του ναού, που τοποθετείται στο τρίτο τέταρτο του 12ου αλ. (γύρω στα 1160-1170), και τις επεμβάσεις στο κτήριο, δίνουν τη δυνατότητα, να δεχθούμε άνακαίνιση του μνημείου στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα.

Περίοδος τουρκοκρατίας (1430-1912) μέχρι σήμερα (σ. 28-31).

Το καθολικό της μονής Λατόμου, προτού γίνει τζαμί, ήταν ήδη μερικά κατεστραμμένο. Ό μινάρές του τζαμιού είναι κτισμένος στο χώρο του ΝΑ γωνιαίου διαμερίσματος (Σχ. 4). Σύμφωνα με άνασκαφικά δεδομένα φαίνεται επίσης ότι διατηρήθηκε σε χρήση στους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας ο χώρος του δυτικού σκέλους του σταυρού, που σήμερα δεν σώζεται παρά κάτω από το έδαφος του γειτονικού οικοπέδου.

Ειδικότερα κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας έγιναν δύο βασικές επισκευές (Σχ. 3). Στην παλιότερη επισκευή έντοιχίζονται τα τοξωτά άνοιγματα, που οδηγούν στο ΝΑ και ΒΑ γωνιαίο διαμέρισμα, καθώς και το άνοιγμα του δυτικού σκέλους του σταυρού. Οί έργασίες αυτές, που περιόρισαν το ναό στις σημερινές του διαστάσεις, προϋποθέτουν καταστροφή του δυτικού τμήματος του ναού. Η νεώτερη επισκευή συνδέεται με την άνακατασκευή όλόκληρου του νότιου τοίχου του ναού, που καταστράφηκε από βίαιη άλλων αιτία. Στην περίοδο αυτή η λίγο άργότερα πρέπει να τοποθετήσουμε το χρόνο κατασκευής της νότιας, ξύλινης, στοάς, που σώζεται με επισκευές ως τις μέρες μας (Εικ. 1). Την ίδια εποχή άνακατασκευάζεται ίσως και το σύστημα στέγασης του ναού, που σώζεται μέχρι σήμερα (Εικ. 2).

Η πρώτη επισκευή του κτηρίου στα χρόνια της τουρκοκρατίας σχετίζεται, ένδεχομένως, με τόν ισχυρό σεισμό του 1677 ή με τούς σεισμούς που γνώρισε η Θεσσαλονίκη στο πρώτο μισό του 18ου αλ. Η δεύτερη επισκευή συνδέεται, με πολλή πιθανότητα, με τόν ιδιαίτερα καταστροφικό σειμό που έπληξε τη Θεσσαλονίκη το 1759.

Γ λ υ π τ ό ς δ ι α κ ό σ μ ο ς (σ. 32-35).

Στην αρχιτεκτονική του ναού άνήκουν και όλίγα γλυπτά, που έχουν βρεθεί στο χώρο του μνημείου, και από τα όποια σώζονται κατά χώραν και συνεπώς άνήκουν με βεβαιότητα στο μνημείο δύο άμφικιόνια, που περιγράφονται και εικονίζονται στόν Όδηγό (Σχ. 5, σελ. 33, και Σχ. 6, σελ. 34).

Παρουσιάσαμε ως τώρα στόν άναγνώστη με πάσα δυνατή συντομία την Ιστορία της μονής Λατόμου και την αρχιτεκτονική του σωζομένου καθολικού της, όπως την άφηγείται η τήν περιγράφει ό Όδηγός μας. Απομένει η διακόσμηση του ναού.

Η διακόσμηση του ναού (σ. 37-77).

Η διακόσμηση που σώζεται στο ναό άποτελείται από ψηφιδωτά και τοιχογραφίες έξαιρετικής τέχνης και ποιότητας, που τόν κατατάσσουν στα πιό σημαντικά μνημεία της πόλης αλλά και του βυζαντινού πολιτισμού, μάς λέγει ό Όδηγός, και σημειώνει: «Τά ψηφιδωτά και οί τοιχογραφίες, που σώζονται στην άψίδα του ίερού και στην άνατολική καμάρα αντίστοιχα, άνήκουν στην παλαιοχριστιανική περίοδο και χρονολογούνται από τούς έρευνήτές από το τέλος του 5ου έως τα μέσα του 7ου αιώνα. Αντίθετα, οί τοιχογραφίες που σώζονται στη νότια καμάρα χρονολογούνται στο τρίτο τέ-

ταρτο του 12ου αϊ. (γύρω στα 1160-1170), ενώ αυτές που διατηρούνται στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ σταυροῦ τοποθετοῦνται στὰ χρόνια τῶν Παλαιολόγων (τέλη 13ου-ἀρχὲς 14ου αἰώνα)».

Δὲν εἶναι βέβαια δυνατόν σὲ μιὰ παρουσίαση τοῦ Ὁδηγοῦ νὰ παρακολουθήσουμε τὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο (ψηφιδωτὰ καὶ τοιχογραφίες, σ. 37-55) καὶ στὴ βυζαντινὴ περίοδο (τοιχογραφίες, σ. 56-77), χωρὶς νὰ βλέπουμε τίς εἰκόνες καὶ χωρὶς νὰ ἀντιγράψουμε κατὰ λέξη τίς θαυμάσιες περιγραφές τοῦ συγγραφέα τοῦ Ὁδηγοῦ.

Τὸν Ὁδηγὸ κλείνει μιὰ ἐπιλογὴ Βιβλιογραφίας (σ. 93-95) καὶ Κατάλογος Σχεδίων καὶ Εἰκόνων (σ. 97-99). Ἔπονται 32 ἀσπρόμαυρες εἰκόνες.

Σὰν κατακλείδα τοῦ ἀξιόλογου αὐτοῦ Ὁδηγοῦ θὰ παραθέσουμε τώρα γιὰ τὸν ἀναγνώστη μερικὰ ἀποσπάσματα μόνο ἀπὸ τὸ σημαντικὸ γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τῆς τέχνης τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ μνημείου κεφάλαιο, ποὺ παρεμβάλλει ὁ συγγραφεὺς τοῦ Ὁδηγοῦ στίς σελ. 78-88 καὶ τὸ ἐπιγράφει «Καλλιτεχνικὴ ἀποτίμηση καὶ χρονολογικὴ τοποθέτηση τῶν τοιχογραφιῶν»:

Λέγει ὁ σ. (σ-78): «Ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τῶν παραστάσεων φαίνεται ἡ ἐξοικείωση τοῦ ἀνώνυμου καλλιτέχνη τῆς μονῆς Λατόμου μὲ τὴν εἰκονογραφικὴ παράδοση τοῦ 10ου καὶ 11ου αἰώνα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐνημέρωσή του πᾶνω στὴν καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ τῆς πρωτεύουσας στὸ πρῶτο μισό τοῦ 12ου αἰώνα. Ἔτσι ἡ λιτότητα κλασικοῦ ὕφους τῶν εἰκονογραφικῶν σχημάτων ποὺ υἱοθετεῖ, ἡ ὁποία ἐξυπηρετεῖ τὸ δογματικὸ χαρακτῆρα τῶν συνθέσεων, καὶ ἀποφυγὴ συμπληρωματικῶν ἐπεισοδίων, ἐντάσσονται στὸ γενικότερο ὕφος τῆς ζωγραφικῆς τοῦ 11ου αἰώνα καὶ θυμίζουν δημιουργίες ὕψηλῆς τέχνης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως τὸ Εὐαγγελιστάριο "τοῦ Φωκά" στὴ μονὴ τῆς Μεγίστης Λαύρας καὶ τὸν Κώδικα 587 τῆς μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους».

Σ. 79: «Ἀπέναντι στὰ ἔργα αὐτὰ ὁ καλλιτέχνης τῆς μονῆς Λατόμου στέκεται μὲ δημιουργικὸ πνεῦμα, καθὼς ἐξελίσσει τὸ βασικὸ εἰκονογραφικὸ πυρῆνα, ποὺ παίρνει ἀπὸ τὴν παράδοση, πλουτίζοντάς τον μὲ εἰκονογραφικοὺς τύπους, ποὺ μὲ τὴ στάση, τὴν κίνηση ἢ τὸ ἐνδύμα τους ἐκφράζουν ἄμεσα τὴν ἐνημέρωσή του πᾶνω στὴ καλλιτεχνικὲς διεργασίες στὴν Κωνσταντινουπόλιν στὸ πρῶτο μισό καὶ στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰώνα. Ἔτσι εἰκονογραφικοὶ τύποι, ὅπως τῆς Μαίας, τῆς Σαλώμης, τοῦ Χριστοῦ στὸ λουτρό τῆς Γέννησης καὶ τοῦ Προδρόμου τῆς Βάπτισης, ἀναφέρονται σὲ συγκεκριμένους πηγὲς εἰκονογραφίας καὶ ἀποδίδουν τύπους, καθιερωμένους σὲ ἔργα τῆς πρωτεύουσας τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου τέταρτου τοῦ 12ου αἰώνα».

Σ. 80: «Στὸ γενικότερο ὕφος ἡ ζωγραφικὴ τῆς μονῆς Λατόμου ἀποτελεῖ ἁρμονικὴ σύνθεση τῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σὲ τρόπους ποὺ ἔχουν ἀφετηρίαν στὴν τέχνη τοῦ 11ου καὶ ἔχουν καταξιώθει στὴ ζωγραφικὴ τοῦ 12ου αἰώνα, ἐπεξεργασμένα μέσα ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερα προικισμένη προσωπικότητα τοῦ καλλιτέχνη καὶ ἀποδοσμένα σ' ἐνιαῖο σύνολο κλασικοῦ ὕφους. Κύριο χαρακτηριστικὸ τῶν συνθέσεων τῆς μονῆς Λατόμου, ποὺ περιορίζονται στὰ ἀπαραίτητα πρόσωπα, εἶναι ἡ συμμετρία καὶ ἡ ἰσορροπία, καθὼς τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα ποὺ συνθέτουν τὸ θέμα, ὀργανώνονται γύρω ἀπὸ ἕναν ὀριζόντιο ἄξονα, στὴ Γέννηση, ἡ ἐκατέρωθεν ἐνὸς κάθετου, στὴ Βάπτισι, ἐνῶ παράλληλα κατανέμονται σὲ ἰσοδύναμους, κατὰ κανόνα, ὄγκους».

Σ. 82: «Χαρακτηριστικὸ ἐπίσης τῆς τέχνης τῶν τοιχογραφιῶν τῆς μονῆς Λατόμου εἶναι ὅτι ἡ αὐτάρκεια καὶ ἡ αὐτονομία, ποὺ χαρακτηρίζει τίς μορφές, συμβαδίζει μὲ τὸ αἶσθημα τῆς διάρκειας, ποὺ παρατηρεῖται ὅχι μόνο στὴ τέση, ἀλλὰ καὶ στὴν ἔκφραση τοῦ προσώπου. Τὸ αἶσθημα αὐτό, ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν τάση γιὰ ἔκ-

φραση τοῦ προσωρινοῦ καὶ τοῦ πρόσκαιρου, ποὺ σημειώνεται κυρίως σὲ μνημεῖα τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰώνα, δίνει κλασικὸ χαρακτῆρα στὴ ζωγραφικὴ τῆς μονῆς Λατόμου, καθὼς χαρακτηρίζει τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν μορφῶν, ποὺ σώζονται σὲ καλὴ κατάστασι. Αὐτὸ εἶναι ἐκδηλοῦ κυρίως στὴ Σαλώμη (Εἰκ. 21), στὴ Μαῖα (Εἰκ. 20), στὸ Χριστὸ τοῦ Λουτροῦ (Εἰκ. 17), στὸν Ἄγγελο ποὺ εὐαγγελίζεται τοὺς βοσκοὺς καὶ στὸν ἄγενειο βοσκὸ (Εἰκ. 23)».

Σελ. 84: «Στὸν κλασικισμὸ τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ στὴν προσωπικότητα τοῦ καλλιτέχνη, ὀφείλεται ἡ ἀπόδοσις τῆς φυσικῆς σύστασις τοῦ γυμνοῦ σώματος. Εἰδικότερα τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ τῆς Βάπτισις (Εἰκ. 25), ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωσιν γλυπτοῦ τῆς ἀρχαιότητος... ἀποτελεῖ τὴν πλεόν ἀντιπροσωπευτικὴν περίπτωσιν τοῦ εἶδους στὴ βυζαντινὴ τέχνη.

Στὴν ἀπόδοσιν τοῦ προσώπου ὁ καλλιτέχνης τῆς μονῆς Λατόμου ἐπιδιώκει προσωπικὴ διαφοροποίηση καὶ δημιουργία πορτραίτων ὑψηλοῦ ψυχογραφικοῦ ἐνδιαφέροντος».

Σελ. 85: «Εἰδικότερα ἡ ἀποτύπωσις συγκρατημένης θλίψεως καὶ δέους στὰ πρόσωπα τοῦ Ἰωσήφ (Εἰκ. 19) καὶ τοῦ γέρου Μάγου (Εἰκ. 18) ἀντίστοιχα, ποὺ συνιστοῦν μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικότερες δημιουργίες τῆς κομνήνειας τέχνης, δείχνουν ὅτι ὁ καλλιτέχνης ἔχει φθάσει στὴ δημιουργία ἔργων, ποὺ στὴν ἐσωτερικότητα τῆς ἐκφράσεως ἔχουν τὴν πειστικότητα ἐνὸς πορτραίτου. Παράλληλα ὁ καλλιτέχνης τῆς μονῆς Λατόμου δείχνει ἐνδιαφέρον γιὰ ἀποτύπωσιν στὰ πρόσωπα τῆς ὁμορφιάς συνδυασμένης μὲ τὸ εὐγενικὸ ἦθος (Εἰκ. 21), στὰ πλαίσια ἐνὸς οὐμανισμοῦ στὴν τέχνη, ποὺ εἶναι συνέχεια καὶ κορύφωσις τοῦ πιὸ κλασικοῦ, μνημειακοῦ συνόλου τῆς πρώτης περιόδου τῶν Κομνηνῶν, τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Δαφνίου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ τοπίο, ὁ καλλιτέχνης τῆς μονῆς Λατόμου τὸ διαπραγματεύεται κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε δημιουργεῖται στὴ σύνθεσις ἀτμόσφαιρα φυσικοῦ χώρου, ὁργανωμένου σὲ βάθος».

Σελ. 86: «Ὡστόσο ὁ καλλιτέχνης τῆς μονῆς Λατόμου στὴ σχέση τοπίου καὶ ἀνθρώπινος μορφῆς μένει προσκολλημένος στὴν κομνήνεια ἀντίληψιν, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ τοπίο παίζει τὸ ρόλο συμβατικοῦ σκηνικοῦ ποὺ συνοδεύει καὶ ἀναδεικνύει τὴν ἀνθρώπινον μορφή. Ἀντίθετα, σὲ μνημεῖα τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰώνα οἱ ὅροι αὐτοὶ στὴ σχέση τοπίου-ἀνθρώπινος μορφῆς ἀρχίζουν νὰ ἀντιστρέφονται...».

«Στὸν κλασικισμὸ τῆς περιόδου τῶν Κομνηνῶν ὀφείλεται τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ καλλιτέχνη τῆς μονῆς Λατόμου ὅσον ἀφορᾷ τὴ χρησιμοποίηση ἀρχαίων προτύπων (σ. 87) γιὰ τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ νέου βοσκῶ (Εἰκ. 22-23), τῆς προσωποποίησης τοῦ Ἰωρδάνη (Εἰκ. 28) καὶ κυρίως τοῦ Χριστοῦ τῆς Βάπτισις (Εἰκ. 25), ποὺ ἀναπαράγει στὸ γενικὸ τύπο πραξίτελικῆς δημιουργίης. Ὡστόσο, ἡ ἀναβίωσις ἀρχαίων προτύπων στὶς τοιχογραφίες τῆς μονῆς Λατόμου προϋποθέτει τὴ διαμόρφωσιν τῆς προσωπικότητος τοῦ καλλιτέχνη σὲ κύκλους οὐμανιστῶν ἐνὸς μεγάλου κέντρου τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως ἡ Κωνσταντινούπολις ἢ ἡ Θεσσαλονίκη, στοὺς ὁποίους ὀφείλει μιὰ ἐλληνίζουσα, θάλασσα, ὄρασις τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου».

Σελ. 88: «Ἡ παιδεία αὐτὴ εἶναι ποὺ καθορίζει τὴν προσωπικότητα καὶ τίς ἐπιλογὰς τοῦ καλλιτέχνη καὶ καθιστᾷ τίς τοιχογραφίες τῆς μονῆς Λατόμου γύρω στὰ 1160-1170 κορυφαία ἐκφρασις τοῦ κλασικισμοῦ τῆς περιόδου τῶν Κομνηνῶν —ποὺ τοποθετεῖται στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰώνα— καὶ μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικότερες δημιουργίες τῆς βυζαντινῆς τέχνης».

Ἔτσι ὁ συγγραφέας τοῦ Ὁδηγοῦ ὄχι μόνον μᾶς ἔδωσε μιὰ ἐπιτυχημένη καὶ γλαφυρὴ ἀποτίμησιν τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Μονῆς Λατόμου, ἀλλὰ παράλληλα μὲ τὴν περιγραφή

τών τοιχογραφιών της Μονής μᾶς ἔκαμε καὶ ἓνα λαμπρὸ μάθημα γιὰ τὴ ζωγραφικὴ τέχνη τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν, μάθημα ἀπὸ λαμπρὸ ἱστορικὸ τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Ἐνα ταπεινὸ λοιπὸν ἐξωτερικῶς, ἀλλὰ καταπληκτικὸ ἐσωτερικῶς βυζαντινὸ μνημεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, γίνεται τώρα γνωστὸ στὸ πολὺ κοινὸ μὲ τὸν λαμπρὸ αὐτὸ Ὁδηγὸ γραμμένον ἀπὸ λαμπρὸ ἐπιστήμονα.

Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Actes de Kutlumus. Nouvelle édition remaniée et augmentée par Paul Lemerle.
I texte. II Album. Paris (XIIIe). (P. Lethielleux). 1988 (Actes de l'Athos 112).

ΟΙ ΠΡΟΛΟΓΟΙ

I

Στὸν Πρόλογο (σ. V-VI) τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ 1945 τῶν ἐγγράφων τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου λέγεται ὅτι αὐτὴ στηρίχθηκε ἀποκλειστικὰ στὶς φωτογραφίες ποὺ πῆρε ὁ G. Millet μετὰ πλήρη ἐλευθερίᾳ τὸ 1919 τῶν ἐγγράφων τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους (περίπου 500) καὶ τίς παρέδωσε γιὰ ἐπεξεργασία καὶ δημοσίευση στὸν διάδοχό του καθηγητὴ P. Lemerle. Οἱ ὀγδόντα ἀπὸ αὐτές, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ Ἀρχεῖο ἐγγράφων τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου, δὲν κατέστη δυνατόν νὰ δημοσιευθοῦν παρὰ μόνο τὸ 1945, παρ' ὅσον ὅτι τὰ ἔγγραφα αὐτὰ εἶναι ἀνέκδοτα καὶ ἀποτελοῦν τὸ πλήρες Ἀρχεῖο τῆς Μονῆς. Ἡ ἐκδόσή τους τώρα (1945) στηρίζεται μόνο στὶς καλὲς φωτογραφίες τοῦ G. Millet, γιατί οἱ μοναχοὶ τῆς Μονῆς τρεῖς φορές σὲ τρεῖς ἐπισκέψεις δὲν ἐπέτρεψαν στὸν P. Lemerle νὰ δεῖ τὰ ἴδια τὰ ἔγγραφα στὸ Ἀρχεῖο τους.

Ἔτσι ἀποφασίστηκε διπλωματικὴ ἐκδοσις τῶν ἐγγράφων μετὰ περιγραφὴ τους καὶ σημειώσεις καὶ μετὰ τὴν εὐκαιρίᾳ αὐτὴ γιὰ πρώτη φορὰ σκιαγράφηση τῆς ἱστορίας τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου καὶ τῆς Μονῆς Ἀλωποῦ (Ἀλυπίου), μετὰ τὴν ὁποία συνενώθηκε ἡ τοῦ Κουτλουμουσίου τὸ 1428 καὶ πρόσθεσε στὸ Ἀρχεῖο τῆς τὰ ἔγγραφα ἐκείνης. Μετὰ ἓνα συστηματικὸ Πίνακα ἡ ἐκδοσις τῶν ἐλληνικῶν ἐγγράφων κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ συμπληρώθηκε μετὰ ὀκτὼ Παραρτήματα (Appendices), ἥτοι Νόθο Ἰδρυτικὸ χρυσόβουλο, ἔγγραφα Σέρβων ἡγεμόνων, Πεπραγμένα Βλάχων ἡγεμόνων, μεταφράσεις, μεταφράσεις φερμανιῶν Τούρκων σουλτάνων, ἔγγραφα σχετικὰ μετὰ τὴν ἔριδα περὶ τῆς μονῆς τοῦ Ἀναπαυσᾶ, ρύθμιση περὶ τῆς σκῆτης τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος καὶ πέτρινης ἐπιγραφῆς. Πίναξ κυρίων ὀνομάτων καὶ σημαντικῶν ὄρων διευκολύνει τὴν ἔρευνα καὶ 32 φωτοτυπικοὶ πίνακες ἀναπαράγουν ὀλικῶς ἢ τμηματικῶς 38 ἔγγραφα, ποὺ θεωρήθηκαν ὡς τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα.

Ἀκολουθεῖ εὐχαριστήριος μνηεῖα τῶν ὀνομάτων, ὧσων ἐβοήθησαν τὴν ἐκδοσιν, ἡ ὁποία χωρὶς τίς διορθώσεις καὶ τίς συμπληρώσεις ποὺ χρειάζεται δὲν κρίνεται ἀκόμῃ ἀξία νὰ πάρει τὴν σειρὰ της στὰ μελλοντικὰ corpus des actes du mont Athos. Αὐτὰ περικεῖται ὁ πρῶτος Πρόλογος.

II

Στὸν Πρόλογο (σ. VII-VIII) τῆς νέας ἐπιχειρησμένης καὶ ἐπιυξημένης ἐκδόσεως τοῦ 1988 τῆς πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἐξηγημένης πρώτης ἐκδόσεως τοῦ 1945 τῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου, ὅταν στὰ πενήντα χρόνια ποὺ πέρασαν στὸ μεταξὺ καὶ ὅταν τὸ corpus des actes du mont Athos προχώρησε μετὰ 13 τόμους ἀγιορειτικῶν ἐγγρά-